

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА
СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Хмарський В.М.

ПРОВІДНІ АРХЕОГРАФИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ:
ФЕДІР ЛАШКОВ (1858-1918)

Федір Федорович Лашков належить до когорти краєзнавців, історичні студії та археографічний доробок яких стали помітним внеском у вивченні історії Південної України. Основні віхи біографії та напрямки творчості Ф.Ф.Лашкова є сьогодні добре відомі науковому загалові завдяки кільком статтям та окремому нарису у монографії сучасного кримського дослідника А.А.Непомнящого¹. Тому у даній статті буде зосереджено увагу лише на одному з аспектів творчості краєзнавця - археографічній діяльності.

Проблеми розвитку провінційної історіографії стали актуальними у сучасній історичній науці. Яскравим прикладом цього є поява монографії російського дослідника В.А.Бердинських "Русская провинциальная историография второй половины XIX в." (1995). Автор вважає, що провінційна історіографія (не вкладаючи в це поняття негативного змісту), як особливий напрямок історичної думки в Російській імперії, раніше ігнорувалась. Тому величезний масив створених і опублікованих у провінції історичних, археологічних й етнографічних джерел і матеріалів залишався не дослідженим у ХХ ст. В імперській провінції основними діячами в історіописанні були, на відміну від столиць, не історики-професіонали, а історики-аматори (священики, учителі, лікарі, чиновники тощо). Саме вони створювали комплекси архівних і опублікованих джерел про місцевий край, написали тисячі історичних праць, організовували і відкривали музеї, бібліотеки, архіви. Інтерес до історії краю став невід'ємною рисою життя багатьох представників провінційної інтелігенції². Південна Україна, з її сприятливим соціокультурним середовищем, такими потужними науковими осередками, як Одеське товариство історії і старожитностей, Новоросійський університет була тією провінцією, якій не бракувало кваліфікованих дослідників історії краю.

Ф.Ф.Лашков походив з молдавського роду Лашко. Народився він 25 серпня 1858 р. у родині священика с.Кіперчени Оргіївського повіту Бессарабської області. Навчався спочатку у Кишинівській духовній семінарії, а потім (з 1874 р.) - на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Під час навчання він захопився історією і виявив бажання займатись науковою діяльністю. Але, як і багато тогочасних випускників, мав розпочати трудове життя з вчителювання. У 1879 р. його було призначено викладачем історії і географії Сімферопольської чоловічої гімназії. Там Ф.Ф.Лашков відразу виявив схильність до едиційної діяльності. Будучи одним з авторів “Исторической записки о Симферопольской гимназии с основания ее по 1 июня 1881 г.”, наприкінці твору він зізнався, що не використав всіх архівних матеріалів з його розділу (1863-1881), і обіцяв публікувати їх згодом у вигляді додатків до звітних актів закладу³.

У подальшому схильність Ф.Ф.Лашкова до наукової роботи та захоплення історією Криму дали плідні наслідки - на шпальтах місцевих видань “Таврида”, “Таврические епархиальные ведомости”, “Таврические губернские ведомости” у першій половині 80-х рр. з'явилися його перші розвідки - “Несколько слов об исторической судьбе Крыма”, “Исторический очерк покорения Крыма”, а у журналі “Киевская старина” - нарис “Шагин-Гирей, последний крымский хан” (1886). Вони були написані на основі документів, знайдених в архіві Таврійського губернського правління, дозвіл працювати в якому краєзнавець здобув у 1881 р.⁴ Історик волів вивчати історію Кримського ханства, проте наявні матеріали дозволяли висвітлити хіба що фрагменти останніх років існування цієї держави. Тому, крім цього архіву, він розпочав досліджувати матеріали архівів канцелярії таврійського губернатора, таврійських дворянських зборів, скасованих судових установ Таврійської губернії, колишньої палати державного майна.

У середині 80-х рр. Ф.Ф.Лашков, під впливом досліджуваного матеріалу, все більше захоплюється соціально-економічною історією Криму, а особливо - доби загибелі Кримського ханства і перших кроків російського урядування на півострові. У 1884 р. він виступив з двома доповідями на VI Археологічному з'їзді в Одесі. Одну з них - “Про землеволодіння в Криму до і після приєднання до

Росії за архівними матеріалами” - сам він називав конспектом, до-роговказом для подальших студій в архівах. Друга являла собою певну реалізацію наміченого і була присвячена бейському землеволодінню в Криму - “Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве”⁵. У ній він навів три ханських ярлики і два родовідних документи зі справ про підтвердження дворянства родів Ширинських, Арґінських та Яшлавських з архіву таврійських дворянських зборів. Ярлики було відібрано за принципом їх давності, а родоводи - за нечітким критерієм “цікавості”.

Через три роки, досліджуючи визначену проблему, друком з’являється його праця “Сельская община в Крымском ханстве”, в якій було введено до наукового обігу 25 документів з кадїаскерських дефтерій - спеціальних судових книг, де за часів Кримського ханства велися записи суддів щодо засвідчених актів з рішеннями, що мали відношення до земельних володінь. У даній роботі Ф.Ф.Лашков не ставив перед собою археографічних завдань і тому опублікував лише вісім документів. Пообіцявши у майбутньому видати “збірку різноманітного змісту документів”, того разу він зайнявся “викладом тих з них, які мають безпосереднє відношення до питання, що нас цікавить”⁶. Публікацію нових джерел вітав один з рецензентів цієї праці, який зазначив, що “не можна не подякувати авторові за той спосіб, яким він доходить своїх висновків: попередньо цілком наводить документи, на які спирається”⁷.

Початок наукової діяльності Ф.Ф.Лашкова гідно оцінило Одеське товариство історії і старожитностей (ОТІС) - у 1884 р. він став членом-кореспондентом, а у 1887 р. - дійсним членом найстарішого на півдні України історичного товариства⁸. Оскільки на той час ця наукова установа була головним осередком археографії у регіоні, то саме там Ф.Ф.Лашков розпочав публікувати документи з кримських архівів.

Для “Записок” ОТІС Ф.Ф.Лашков підготував добірку документів (понад 30) зі справ архіву Таврійського губернського правління, які змальовували зусилля російської адміністрації у листопаді-грудні 1783 р. по зібранню статистичних відомостей щодо новоприєднаних територій (1886)⁹. Археограф-початківець поділив публікацію на три частини, надавши кожній з них окремі вступи, намагаючись водночас і прокоментувати опубліковані ма-

теріали. Не все у нього виходило досконало - зокрема загальна назва публікації стосувалась лише першої частини, не відбиваючи змісту решти.

Друга публікація у “Записках” була якіснішою. Так само у згаданому архіві Ф.Ф.Лашков натрапив на ордери Г.О.Потьомкіна правителєві Таврійської області В.В.Каховському (1784-1791). ОТІС на той час, розпочавши публікацію ордерів з 1848 р., мало уже давню традицію видання таких документів. У 70-ті і на початку 80-х рр. багато таких документів опублікував віце-президент товариства М.Н.Мурзакевич, знайшовши їх в архіві похідної канцелярії Потьомкіна, який зберігався у приватному зібранні колишнього правителя цієї канцелярії В.С.Попова у Решетилівці (Полтавська губернія). Проте у переважній більшості це були чернеткові відпуски розпоряджень. Ф.Ф.Лашков же запропонував товариству для публікації оригінали, які містили власноручні підписи князя. У даній публікації містилися 162 ордери за 1784-1785 рр. 29 документів, які було опублікувано у “Записках” раніше, упорядник вирішив не друкувати. Важливо, що у передмові було зазначено про те, що ордери “наведено дослівно, у тому вигляді, в якому вони містяться у книгах архіву, з дотриманням орфографії”. Крім високого рівня інформативності, оприлюднені джерела, на його думку, мали схарактеризувати “одного з ліпших представників блискучого царювання імператриці Катерини. Тільки така продуктивна з історичної точки зору доба, якою була доба великої імператриці могла викликати грандіозну особистість світлішого князя Таврійського”¹⁰.

У подальшому дана традиція була продовжена у ОТІС іншою науковою установою - утвореною у січні 1887 р. Таврійською вченою архівною комісією (ТВАК). Відтоді Ф.Ф.Лашков цілковито перейнявся до роботи в цій установі - на першому ж засіданні його було обрано секретарем (“правителем дел”). Під його редакцією вийшли десять перших номерів “Известий” ТВАК. Роки активної роботи в комісії (1887-1891) стали найпліднішими у його творчій біографії.

Одним з основних завдань ТВАК було створення “Історичного архіву”. З цією метою члени комісії мали переглянути у відомчих архівах справи, підготовлені для знищення, і відібрати з них ті, що

складатимуть нове зібрання. Ф.Ф.Лашков визначив для себе архів канцелярії губернатора. Також він брав участь в огляді справ кількох архівів, а особливо багато довелось попрацювати в архіві сімферопольського окружного суду (де за 1887-1890 рр. переглянув близько трьох тисяч справ). Після того, як було зібрано відповідну кількість матеріалів, розпочали здійснювати упорядкування й опис “Історичного архіву”. Ф.Ф.Лашков долучився і до цієї справи¹¹.

На початку 1889 р. за ініціативою голови ТВАК О.Х.Стевена на засіданні комісії було визначено основні напрямки досліджень співробітників, з’ясовано тематику рефератів та вказано на ті архіви, на матеріалах яких робитимуться повідомлення. Ф.Ф.Лашков “закріпив” за собою архіви Таврійського губернського правління, канцелярії таврійського губернатора, таврійських депутатських зборів, спрямувавши свій інтерес на соціальну історію, зокрема на подальше вивчення генези становища беїв у соціальній структурі кримського суспільства¹².

Ознайомившись протягом десятиліття з великою кількістю архівних документів, Ф.Ф.Лашков мав у своєму розпорядженні безліч матеріалів для археографічної діяльності (що можна говорити і про всю комісію - адже архівна евристика майже завжди стає підмурком для едиції). Тому не дивно, що перше число “Известий” відкривалося археографічною публікацією і належала вона Ф.Ф.Лашкову - низка документів щодо перегляду чорноморських митних тарифів у зв’язку з приєднанням до Російської імперії Кримського ханства (1784-1794). Упорядник знайшов цю справу в архіві канцелярії губернатора і у вступі пояснив критерій відбору шести документів з неї для публікації: “Період російського володарювання, без сумніву, багатий на археографічні пам’ятки. Але всі вони говорять про побутові явища, і мало є таких, котрі мали б більш загальний інтерес для історії”. Але не можна не дорікнути упорядникові за те, що праця була побудована не за схемою класичних тогочасних археографічних публікацій (передмова - текст - коментар), а у вигляді опису справи, де серед розповіді він вставляв документи¹³.

Серед всіх публікацій Ф.Ф.Лашкова, здійснених на основі матеріалів місцевих архівів, можна виділити дві найзначивіші. Насамперед це “Камеральное описание Крыма” 1784 р. З ним він оз-

найомився в архіві таврійського губернського правління ще на початку 80-х рр., оскільки воно привертало увагу своєю докладністю і тим, що мало найраніше датування серед наявних джерел. Документ було складено під наглядом барона Ігельстрома (військового правителя у Криму у 1783-1784 рр.) на вимогу Потьомкіна, який прагнув володіти інформацією щодо новоприєднаних земель. Відповіді членів земського уряду, каймаканів (повітових правителів), колишніх чиновників ханської адміністрації на спеціально складений опитувальний лист, а також їх додаткові пояснення і стали тим матеріалом, який увійшов до “Камерального описания”. Особлива цінність для історика полягала в тому, що у даному джерелі містились дані, “які могли слугувати свідченням внутрішнього життя Криму під татарським володарюванням”. Археографічну частину передмови репрезентують зауваження про те, що джерело друкувалось без пропусків і в тому самому вигляді, в якому зберігається в архіві, а також про публікацію документів “без змін і з дотриманням орфографії”. Оскільки джерело значне за обсягом, то його було видано у шістьох номерах “Известий”¹⁴ - складний матеріальний стан установи перешкоджав появі окремих збірок, які були б для науковців значно зручнішими у користуванні.

Більше пощастило другій публікації, що побачила світ як у п'ятих випусках “Известий” (1895-1896), так і як окреме видання (1897)¹⁵. “Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения” був своєрідним додатком, а точніше, за слушним висловом А.А.Непомнящего, джерельною базою до найвідомішого твору Ф.Ф.Лашкова “Исторический очерк крымско-татарского землевладения”, над якою він працював 12 років. Дослідник вважав свою ґрунтовну працю лише “спробою історичної розробки питання про кримсько-татарське землеволодіння” і саме тому вважав за доцільне “оприлюднити місцевий архівний матеріал, котрий може виявитись корисним для майбутніх досліджень”.

Опубліковані джерела виявились у півтора рази більшими за обсягом ніж саме дослідження. Оскільки останнє було поділено на три частини, в яких послідовно було розглянуто історію формування системи землеволодіння у Кримському ханстві, її стан напередодні падіння цієї держави та зміни в ній після приєднання до Російської імперії, то і представлені матеріали було розташовано

відповідно до цієї схеми. Публікацію було поділено на чотири відділи: “Ярлики і фірмани”; “Документи беїв”; “Витяги з кадіаскерських дефтерій” та безіменний.

Перший відділ складається з п'ятьох розділів, які включають 42 ярлики і фірмани кримських ханів, турецьких султанів і калга-султанів на пожалування землею та пільги (XVI-XVIII ст.). Взято їх було із справ про дворянство татарських родів в архіві таврійських дворянських зборів. Ці документи у 20-ті рр. XIX ст. представили мурзи у спеціальну комісію для надання чи збереження за ними прав російського дворянства. Внаслідок цього кілька документів було перекладено протягом 30-х рр. в Азійському департаменті міністерства іноземних справ і тому вони зберігались як в оригіналах, так і у перекладі. Переклади решти ярликів здійснили на прохання Ф.Ф.Лашкова професор Петербурзького університету, відомий дослідник історії Кримського ханства В.Д.Смирнов та перекладач таврійського магометанського духовного правління Мурат бей Біярсланов. Останній переклав ще шість ярликів, вилучених із кадіаскерських дефтерій.

Упорядник зазначив у передмові свої правила публікації ярликів і фірманів: “всі ці документи, за винятком нових перекладів, друкуються у тому вигляді, в якому зберігаються при архівних справах, без будь-яких змін, і тільки іноді для роз'яснення деяких місць тексту додано те чи інше слово у дужках”; кожний документ супроводжено науково-довідковими даними - про місце збереження (архів та справу), оригінальність, копію чи переклад; хронологічне розташування їх у межах кожного з розділів¹⁶. Зазначимо, що підпорядкування збірки завданням основної частини твору призвело до мікшированої подачі джерел - ярлики ханів опинились не тільки у трьох різних, причому роз'єднаних за порядком розташування, розділах цього відділу та ще й і у наступному відділі.

Адже генезу бейського землеволодіння мали проілюструвати також матеріали з архіву таврійських дворянських зборів про дворянство родів Ширінських та Аргінських. Причому сюди, крім опублікованих раніше родоводів і ярликів щодо першого зі згаданих родів, увійшли нові ханські ярлики (всього 10), султанські фірмани (6) і генеалогічне “дерево” Аргінських. Вказуючи на такі

недоліки публікації як недостатня документальна точність перекладів та відсутність спеціального джерелознавчого аналізу цих матеріалів, відомий ярликознавець другої половини ХХ ст. М.А.Усманов разом з тим відзначив, що зусиллями таких археографів, як В.Д.Смирнов та Ф.Ф.Лашков, ТВАК змогла відновити традицію ОТИС по виявленню, зібранню, публікації і дослідженню середньовічних тюрксько-татарських актів, започатковану ще у 40-ві роки ХІХ ст.¹⁷

Третій відділ - витяги з кадіаскерських дефтерій - поділений на три частини, які включають 20 кріпосних актів на землю (худжети), 37 судових рішень щодо земельних суперечок (хокум-наме) та 13 актів розділу нерухомого майна (мухалефати). Ці книги були свого часу передані російській адміністрації останнім казнадарем кримського ханства і до 1799 р. зберігались у новоросійському губернському правлінні. Під час роботи комісії щодо розв'язання земельних суперечок ці джерела перейшли до архіву таврійського обласного правління, де їх і знайшов Ф.Ф.Лашков. За визнанням упорядника, він відбирав "найбільш цікаві для нашої роботи акти", не намагаючись публікувати фронтально джерела цілими судовими книгами чи відбираючи з них всі документи за видовою ознакою. Оскільки джерела публікувались у перекладах (Біярсланов), то було зазначено про жертвування стилем заради наближення до буквальної передачі змісту, наведення у дужках, у найважчих для перекладу місцях, пояснювальних слів та використання місцевої транскрипції у написанні власних і деяких загальних імен. Гадаємо, археограф неправомірно припустився вилучень з текстів джерел деяких фрагментів (переліки невільників, худоби, рухомого майна тощо), які не мали для нього наукового інтересу, що знизило цінність цієї публікації.

Архівні матеріали стосовно даної проблеми часів російського володарювання склали заключний відділ. Туди увійшли кілька десятків документів зі справ архівів канцелярії таврійського губернатора, таврійського губернського правління та "Історичного архіву", зібраного ТВАК. Хронологічно вони охоплюють період 1784-1809 рр. і переважну їх більшість складають матеріали діяльності комісії, створеної у 1802 р. для розв'язання земельних суперечок. У спеціальній археографічній передмові упорядник зазна-

чив, що оприлюднив лише фрагменти справ, оскільки не було потреби друкувати справи цілком (за деякими винятками); надав довідкові відомості про місцезнаходження кожної зі справ, розташовуючи кожний фрагмент з вказанням назви справи, під порядковим номером і за хронологічним принципом (дотримано не завжди); що “під час друку ми не дотримувались орфографії оригіналу, оскільки точне відтворення оригіналу, яке не має у даному разі значення, утруднювало б лише прочитання документів” і тому їх опубліковано “зі змінами згідно з вимогами сучасної мови”¹⁸. Отже, цього разу археограф використав критичний спосіб підготовки джерел до друку.

“Исторический очерк...” Ф.Ф.Лашкова (укупі зі “Сборником документов...”) став помітним внеском у вивчення краєзнавства Криму. Не можна не погодитись з А.А.Непомнящим, що незважаючи на окремі недоліки, цю працю, побудовану на великій кількості архівних джерел, використовують всі дослідники історії середньовічного Криму¹⁹.

У розпорядженні Ф.Ф.Лашкова було так багато джерел, що він міг собі дозволити готувати публікації до тих чи інших нагод, які відзначало суспільство і комісія. Так, на честь ювілею прийняття Руссю християнства у 1888 р. він написав “Историческую записку о сооружении в Херсонесе храма св. равноапостольного князя Владимира” і разом з нею, але у вигляді самостійної публікації, подав низку джерел з архівів канцелярії таврійського губернатора, губернських “присутственных” місць, таврійської духовної консисторії, які відбирав за принципами доцільності і достатності (“з числа архівних документів, цитованих в “Історичній записці”, тут наводяться тільки найголовніші”). Саме цю архітектоніку твору через кілька років і було використано у щойно згадуваному “Историческом очерке”, адже й “Историческая записка” була в чотири рази меншою за обсягом ніж опубліковані джерела (50 документів з 12 справ трьох архівів) і у цьому разі вона може розглядатися навіть як історична передмова в єдиній археографічній публікації²⁰.

З нагоди століття подій з’явилися розвідки Ф.Ф.Лашкова “Могилы капитана амазонской роты Елены Ивановны Шидянской (Сарандовой) в Симферополе”, “Охрана Крыма во вторую Турецкую

войну 1787-1791”, “Материалы для истории второй русско-турецкой войны 1787-1791 г.”, побудовані на основі матеріалів архівів канцелярії таврійського губернатора та таврійського губернського правління²¹. У них автор або намагається дати опис використаних справ і, водночас, у напівлітописній формі розповісти про події, ілюструючи все це наведеними документами, або супроводжує викладений фактаж документами у додатках (“спробуємо тепер передати зміст цих справ у порядку хронологічному, супроводжуючи наш виклад необхідними історичними довідками”, “наведені нижче в оригіналі у додатках документи мають, на нашу думку, загальний інтерес”). Отже, для Ф.Ф.Лашкова найголовнішим було проілюструвати розповідь. Наприклад, в останній зі згаданих праць він змалював зовнішню - дії Чорноморського флоту, хід воєнних дій (під Кінбурном) - і внутрішню - стан місцевого татарського населення - історію Криму під час війни. Принагідно зауважимо, що Ф.Ф.Лашков у висновках досить різко критикував жорстку політику російського уряду щодо лояльного кримсько-татарського населення, що посилювало їх еміграцію і, врешті, завдало шкоди державі.

Велике значення для подальшого розвитку археографічної діяльності Ф.Ф.Лашкова мала його участь (від ТВАК) у черговому, восьмому, Археологічному з'їзді, який відбувся 8-24 січня 1890 р. у Москві. Представник комісії взяв активну участь у роботі наукового форуму. На археографічному відділенні він підняв питання про визнання історичних архівів урядовими установами (“користь і значення таких архівів очевидна для кожного, кому тільки дорогі інтереси вітчизняної археографії”). Це передбачало переведення їх у казенні будинки та запровадження посади оплачуваного державою архіваріуса. Доповідач виступив також за безперешкодний доступ комісій не тільки до справ, підготовлених для знищення, але й тих, що знаходились на збереженні у всіх без винятку губернських і повітових архівах, а також надання цим установам хоча б незначної державної субсидії. Як один з шляхів зміцнення позицій архівних комісій кримчанин запропонував визнати їх відділеннями імператорської Археологічної комісії²².

Користуючись нагодою перебування у Москві, Ф.Ф.Лашков провів ретельне обстеження тамтешніх архівів, зокрема Головного архіву міністерства іноземних справ (МГАМІС). Пошуки вияви-

лись дуже вдалими - там він віднайшов цілу низку важливих джерел з історії Криму, які частково встиг скопіювати, а решту було надіслано пізніше. Московська подорож дала йому значний матеріал для нових археографічних публікацій.

Першою групою джерел, на які Ф.Ф.Лашков звернув увагу у МГАМІС, були шертні (договірні) грамоти московських царів з кримськими ханами. Дороговказом дослідникові була публікація копій цих документів ОТІС ще у 1863 р. (М.Н.Мурзакевич). Копії, знайдені тоді у колекції М.С.Воронцова, зробив наприкінці XVIII ст. колишній директор архіву О.Ф.Малиновський. У МГАМІС дані джерела у кількості понад 70 документів зберігались у трьох "картонах" (або портфелях), при яких був і реєстр. Ці "портфелі Малиновського" містили 24 шертні грамоти 12 кримських ханів, 26 записів їх послів, копії грамот і листів царів та деякі інші матеріали. 31 з них - копії, що були зроблені з оригіналів, які також зберігались у МГАМІС у так званих "Справах кримського двору старих літ (1474-1697)" (у 82 книгах). Ще 10 копій і решта оригіналів було виділено зі "Справ кримського двору старих літ (1579-1700)" (у 80 книгах). Після звірки копій з оригіналами Ф.Ф.Лашков переконався, що 23 документи уже було видано ОТІС, а також були відомі у витягах з деяких інших видань і праць. Наголошуючи на з'їзді на необхідності видання цих джерел, він зазначив, що "витяги (курсив Ф.Ф.Лашкова - В.Х.) взагалі не можуть замінити собою документа, не говорячи уже про те, що ці витяги не обіймають всіх наявних грамот"²³.

Здійснюючи свою обіцянку на сторінках "Известий", археограф ще раз пояснив свою мотивацію: "У будь-якому разі, гадаємо, що видання матеріалів, хай навіть вони відомі з тих чи інших історичних праць, завжди має значення, адже це видання є збіркою документів"²⁴. Публікацію було розділено на чотири подачі. У першій було вміщено реєстр О.Ф.Малиновського та документи першого портфеля, за виключенням тих, які були надруковані в Одесі, у двох наступних представлено другий портфель, а у заключній - третій. Упорядник багато уваги приділив науково-довідковим відомостям, вказуючи зокрема на номери "Справ кримського двору" і сторінки опублікованих документів у них, проставляючи на берегах додатково, на початку документа, відповідну сторінку з книги,

запозичення заголовку зі справ, відсутність нумерації сторінок у джерелах, вирвані фрагменти, помітки, пізніші дописки тощо.

Камеральний аспект археографічної діяльності Ф.Ф.Лашков розвинув у подальшому, здійснивши публікацію реєстрів згаданих “Справ кримського двору”, які склав відомий архівіст М.М.Бантиш-Каменський - один з попередників О.Ф.Малиновського на посаді директора МГАМІС²⁵. Реєстри були цінним джерелом - адже вони містили стислий зміст кожної зі справ. Крім того публікація мала і суто практичне значення - справи в архіві зберігались згідно з цими реєстрами - тому була обопільна користь від їх появи як для установи, так і дослідників. Передмову було завершено необхідним зауваженням щодо принципу передачі тексту джерела: “Реєстр друкується без будь-яких змін, з дотриманням орфографії оригіналу”. Публікація, яка включала, крім двох згаданих вище, і третій реєстр (1700-1779), розтягнулась на п'ять номерів “Известий” та на два роки (1891-1893). До цих реєстрів з того ж архіву було долучено ще один, який містив перелік 22 документів стосовно зв'язків кримсько-татарської знаті з петербурзьким двором у першій половині 70-х рр. XVIII ст. і якоюсь мірою доповнював попередні реєстри²⁶.

Знання змісту “Справ кримського двору” дало можливість Ф.Ф.Лашкову вибирати серед них для публікації найважливіші для історії Криму. Він вирішив зосередитись на статейних списках - звітах російських послів про здійснені дипломатичні місії. Таких джерел, незважаючи на їх важливість, доти було видано небагато. Завдяки Ф.Ф.Лашкову науковому загалові стали відомі статейні списки І.Судакова (1587-1588) та С.Безобразова (1593)²⁷. Обидва документи висвітлюють період потепління у відносинах між Московським царством і Кримським ханством і містять багато цінних деталей як для вивчення історії останнього, так і для півдня України загалом.

В обох згаданих щойно публікаціях було зроблено зауваження щодо максимально точної передачі тексту і збереження орфографії оригіналу. Наявність такого традиційного для сучасного археографа елементу передмови не була випадковою. Саме завдяки Ф.Ф.Лашкову під час підготовки до друку документів МГАМІС у ТВАК вперше на півдні України серед науковців відбулася дискусія щодо передачі тексту джерел в археографічних публікаціях.

Питання про те, чи варто суворо дотримуватись орфографії джерела, чи припускатись при передачі тексту змін згідно з вимогами сучасної упорядникам граматики, було піднято на засіданні 22 лютого 1890 р. Ф.Ф.Лашков, відстоюючи другий варіант, навів такі аргументи: 1) орфографія джерел не є досконалою, зустрічаються різночитання навіть одного імені, отже, її треба привести до одноманіття; 2) писарі минулого припускались механічних помилок, особливо не турбуючись про правопис; 3) джерела треба видавати як історичний, а не палеографічний матеріал, тобто такий, який здатні сприймати широкі кола читачів, а не лише вузький гурт спеціалістів; тим паче, що не кожна губерньська друкарня могла впоратись з такими вимогами; 4) більшість археографічних установ, зокрема Петербурзька археографічна комісія, практикували друк джерел з відповідними змінами. Цілковите відтворення тексту, на думку секретаря ТВАК, було можливе лише при використанні фотографічного засобу. А максимальне ж збереження тексту при використанні механічного засобу є доцільним лише тоді, якщо джерело унікальне з точки зору філології. У випадку з матеріалами МГАМІС такий максималізм не був потрібен, і тому Ф.Ф.Лашков запропонував зберігти власні й загальні імена, а також слова, що зберігали старовинні граматичні форми та були характерні для місцевої (кримської) вимови. Стосовно ж документів XVIII ст., зокрема ордерів Потьомкіна, дотримання орфографії є не зовсім доцільним, оскільки у такий спосіб можна “увічнити малограмотність писарчуків”, які турбувались “більше про зовнішність письма, ніж про його правопис”.

Думку Ф.Ф.Лашкова підтримав інший провідний археограф ТВАК А.І.Маркевич. При цьому він посилався на досвід Російського історичного товариства та інших відомих науковців. Проте решта дискутантів не погодилась з ними. Протоієрей І.П.Знаменський апелював до того, що у разі втрати джерела археографічна публікація має бути якнайповноціннішою його заміною. О.Х.Стевен указав на те, що межа того, що можна змінювати чи зберігати, є невизначеною і тому це завжди залишається на розсуд видавця. Тому, щоб уникнути спокуси у визначенні межі, варто друкувати джерело без змін. О.В.Гроздов допускав зміни лише під час друку витягів, а не цілих джерел, тобто тоді, коли актуалізація

джерел відбувалась не у формі археографічних публікацій. Компромісний варіант А.О.Кашпара - щоб публікувати поряд з “точним” текстом змінений - навряд чи був можливим з огляду на матеріальний стан комісії.

Голосування показало, що переважна більшість присутніх (12) підтримала пропозицію голови і лише Ф.Ф.Лашков з А.І.Маркевичем були проти. У подальшому житті, як завжди, внесло свої корективи. Як і передбачалось, технічні можливості друкарні таврійського земства не дозволили якнайточніше відтворити текст, і комісія, руками Лашкова, змушена була розкрити титла і розставити розділові знаки. Отже, дискусія про принципи передачі тексту була одним з проявів боротьби археографів Російської імперії, що точилась ще з XVIII ст. щодо “некритичного” і “критичного” (дипломатичного і науково-критичного - за сучасною термінологією) способів видання джерел²⁸. Оскільки і тоді, і сьогодні археографи передають тексти обома способами (ще й третім - факсимільним), то мова не йде про правильний чи неправильний підходи, а лише про едиційну специфіку тої чи іншої установи чи археографа.

Зіткнення точок зору голови і секретаря ТВАК по суто науковому питанню і поразка останнього своєрідно відбило нестабільний стан Ф.Ф.Лашкова у службовій діяльності. Через конфлікт у гімназії його було звідти звільнено. Як згодом зазначав А.І.Маркевич, у 80-ті рр. XIX ст. “настав вкрай сумний час у житті нашої середньої школи, коли живі сили в ній не зустрічали співчуття і підтримки, коли самостійні міцні переконання педагогів переслідувались, а цінувалось запобігання поглядам і навіть примхам начальства”²⁹. Опальний викладач змушений був залишити посаду секретаря і навіть виїхати з Криму. Обставини цього зламу у долі Ф.Ф.Лашкова до кінця ще не з’ясовані. Так, наприклад, одеський історик І.А.Линниченко у своєму щоденнику (1917 р.) висловив таку версію: “Бачив його колись. Він був учителем Сімферопольської гімназії, працюючи у Таврійській архівній комісії, одружився дуже заможного (у дружини його був великий маєток у Вол. губернії. Щось близько 20 тисяч десятин) і як часто буває, кинув працювати. Жив на хуторі”³⁰. Навряд чи можна погодитись з такою різкою оцінкою. По-перше, листи Ф.Ф.Лашкова до А.І.Маркевича

свідчать про його тугу за науковою роботою, яка напряму залежала для нього від праці у місцевих архівах, а по-друге - працювати він остаточно не припинив.

На початку 90-х рр. Ф.Ф.Лашков опинився в Одесі, де працював податним інспектором. Єдиною розрадою була для нього співпраця з ОТИС. На сторінках добре знайомого йому товариства він опублікував низку джерел, зібраних раніше у московських та сімферопольських архівах³¹. Але, мабуть, психологічний стан дослідника позначився і на якості підготовки джерел до друку - всі вони з'явилися без належного археографічного оформлення. Щоправда, стислий зміст реферату з оглядом матеріалів про Крим у МГАМІС, прочитаного у листопаді 1891 р. на засіданні і надрукованого у протоколах, можна зарахувати як історичну передмову до однієї з праць³². На знак свого доброго ставлення до ОТИС Ф.Ф.Лашков подарував йому фірман турецького султана Мухаммеда III (1623), а також 80 різноманітних документів молдавською, російською і німецькою мовами кінця XVIII - початку XIX ст.³³

Все ж, за свідченням А.І.Маркевича, Ф.Ф.Лашков почував себе в Одесі чужим. Уже на початку 90-х рр. він переїхав на деякий час до Бессарабії і лише через кілька років повернувся до Сімферополя, де, пропрацювавши три роки податним інспектором, подав у відставку. Після повернення до Криму Ф.Ф.Лашков напрочуд мало брав участь у роботі ТВАК. Докладні протоколи засідань свідчать, що з весни 1894 і до осені 1899 р. він більш-менш регулярно відвідував зібрання комісії, але основним його заняттям стала участь у розгляді описів справ архіву бессарабської казенної палати, та й цю роботу не було доведено до завершення. З кінця 1899 р. Ф.Ф.Лашков, живучи за межами Сімферополя, практично припинив участь у роботі ТВАК і відновив її аж через півтора десятиліття.

Протягом 1914-1918 рр. в "Известиях" комісії з'явилися три останніх його праці, які можна зарахувати до археографічного добробку. На початку XX ст. ТВАК стала відомим науковим осередком, з яким співпрацювало багато архівних установ. Так, у жовтні 1912 р. керуючий московським відділенням архіву Головного штабу М.П.Полікарпов повідомив комісію про наявність значного матеріалу з історії Криму і обіцяв надіслати їх копії для публікації

в “Известиях”³⁴. Обіцянку було виконано, і згодом у розпорядженні ТВАК опинилися три десятки документів, переважну більшість з яких складали донесення В.М.Долгорукого-Кримського до Г.О.Потьомкіна та інших осіб у другій половині 1774 р., тобто у перші місяці після заключення Кючук-Кайнарджийського миру. Підготувати надіслані документи до друку було доручено Ф.Ф.Лашкову, який написав передмову, що містила джерелознавчу оцінку матеріалів. Документи було подано у такий спосіб: нумерацію надано кожному з донесень і листів В.М.Долгорукого-Кримського (23), а решту - як додатки до них.

Відроджений інтерес до публікації джерел спрямував Ф.Ф.Лашкова до уже опрацьованих раніше матеріалів. Внаслідок цього з’явилась його праця “К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале XIX столетия”³⁵, в якій було опубліковано два документи статистичного характеру з цього предмету. На жаль, упорядник удався, як і у деяких попередніх публікаціях, до вилучень фрагментів джерел, мотивуючи це тим, що вони “не мають у собі нічого нового” у порівнянні з джерелами, опублікованими раніше, зокрема у його “Сборнике по истории крымско-татарского землевладения”. Це свідчило про те, що Ф.Ф.Лашков за минулі роки не виріс як археограф. Остання публікація - чотири документи з кадіаскерських дефтерій - з’явилась друком уже після загибелі Ф.Ф.Лашкова і не мала жодних наслідків археографічної обробки. Про складність умов підготовки не лише цієї публікації, а й загалом “Известий” свідчить розбіжність її назви у “Змісті” та у тексті видання³⁶.

Отже, розвиток археографії на півдні України в останні десятиліття XIX ст. позначився появою нових діячів у цьому напрямку провінційної історіографії. Ф.Ф.Лашков взяв активну участь у діяльності провідних осередків археографії у регіоні - ОТИС та ТВАК. Обстеження основних сімферопольських архівосховищ та МГАМІС надало у його розпорядження велику кількість історичних джерел з історії Кримського ханства та перших десятиліть перебування півострова у складі Російської імперії. Розпочавши оприлюднення джерел у текстах та додатках до своїх праць, як ілюстративний матеріал, він поступово перейшов до видання окремих пам’яток з суто археографічними завданнями. Йому належить

честь ініціювання першої серед місцевих науковців дискусії щодо методики видання історичних джерел. Незважаючи на недоліки публікацій, археографічна діяльність Ф.Ф.Лашкова значно розширила коло джерел і поглибила ступінь їх актуалізації для вивчення історії Криму.

Примітки:

1. Непомнящий А.А. *Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX - начале XX века.* - Симферополь, 1998. - С.113-128.
2. Бердинских В.А. *Русская провинциальная историография второй половины XIX в.* - М.-Киров, 1995. - С.5, 356.
3. *Историческая записка о Симферопольской гимназии с основания ее по 1 июня 1881 г.* - Симферополь, 1881. - С.[1].
4. Лашков Ф.Ф. *О пересмотре Черноморского тарифа 1782 г.* // *Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК).* Второе издание. - 1897. - №1. - С.25.
5. *Труды VI Археологического съезда в Одессе. Т.1.* - Одесса, 1886. - С.LXV; Т.4. - Одесса, 1889. - С.96-110.
6. Лашков Ф.Ф. *Сельская община в Крымском ханстве.* - Симферополь, 1887. - С.4.
7. *Русская мысль.* - 1887. - Август. - Отд.18. - С.478.
8. ДАОО. - Ф.93. - Оп.2. - Спр.5. - Арк.59.
9. Лашков Ф.Ф. *Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканими в 1783 г.* // ЗООИД. - 1886. - Т. XIV. - С.91-156.
10. Лашков Ф.Ф. *Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической области В.В.Каховскому за 1784 и 1785 гг.* // ЗООИД. - 1889. - Т.XV. - С.596-597.
11. ИТУАК. 2-е изд. - 1897. - №1. - С.18; №2. - С.6; 1889. - №7. - С.118; №9. - С.154; №10. - С.110; 1891. - №12. - С. 101-105, 115.
12. Там само. - 1889. - №7. - С.97.
13. Лашков Ф.Ф. *О пересмотре Черноморского тарифа 1782 г.* // ИТУАК. 2-е изд. - 1897. - №1. - С.25-39.
14. ИТУАК. - 1887. - №2. - С.20-31; 1888. - №3. - С.46-75; №4. - С.42-55; №6. - С.36-63; 1889. - №7. - С.25-45; №8. - С.12-40.

15. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. - Симферополь, 1897. - [3-4 пагінації] III, 310 с. Див. також ИТУАК. 1895. - №22-26.

16. ИТУАК. - 1894. - №21. - С.73; 1895. - №22. - С.82.

17. Усманов М.А. Официальные акты ханств Восточной Европы XIV-XVI вв. и их изучение // Археографический ежегодник за 1974 год. - М., 1975. - С.126-127.

18. ИТУАК. - 1894. - №21. - С.65; 1895. - №22. - С.83-84.

19. Непомнящий А.А. Вказ. праця. - С.121.

20. ИТУАК. - 1888. - №5. - С.19-75.

21. Там само. - 1889. - №7. - С.83-86; №8. - С.52-87; 1890. - №9. - С.71-98; №10. - С.79-106; 1891. - №12. - С.75-81.

22. Труды восьмого археологического съезда в Москве. Т.2. - М., 1895. - С.209-212.

23. Там само. - С.191.

24. ИТУАК. - 1890. - №9. - С.3.

25. Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 год, учиненный действительным статским советником Николаем Бантыш-Каменским в 1808 г. // ИТУАК. - 1891. - №14. - С.1-42; Реестр II. Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся с 1579 по 1700 // Там само. - 1892. - №15. - С.109-131; №16. - С.1-50; №17. - С.51-74; №18. - С.1-33; Реестр III. Крымского двора новых лет делам с 1700 по 1779 г. // Там само. - 1893. - №18. - С.38-47.

26. Реестр адресам, уполномочиям, актам, ноте, письмам и копиям писем крымских вельмож и татарских орд хана крымского в царствование императрицы Екатерины II // ИТУАК. - 1893. - №18. - С.48-52.

27. Статейный список московского посланника в крым Ивана Судакова в 1587-1588 году // ИТУАК. - 1891. - №14. - С.43-49; Статейный список московского посланника в Крым Семена Безобразова в 1593 году // Там само. - 1892. - №15. - С.109-131.

28. Черных В.А. Развитие методов передачи текста исторических источников в русской дореволюционной археографии // Исторический архив. - 1955. - №4. - С.201-211.

29. Маркевич А.И. Памяти Ф.Ф.Лашкова // ИТУАК. - 1918. - №55. - С.203-207.

30. ДАОО. - Ф.153. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.39зв.

31. Крымско-турецкие дела 80-х годов XVIII столетия // ЗОО-ИД. - 1894. - Т.XVII. - [Розділ]II. - С.155-162; 1671 года. Перевод с

печатной тетради Симона Старовольского с показанием способов, как можно разорить Перекопских (крымских) татар (Крымские дела, св.60, № 29) // Там само. - [Розділ]III. - С.5-6; 1596 мая 27. Дело о даче выезжому из Крыма греку Пасхалию на монастырь Солаченский по жалованной грамоте милостыне 15 руб. (Крымские дела, № 5, св.1/в) // Там само. - С.6-7; 1681 июля 9. № 15. Реестр дела крымского двора с 1474 по 1779 г., учиненный действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским в 1808 г. // Там само. - С.7; Крымские дела 1775-1776 г. // ЗОО-ИД. - 1895. - Т.XVIII. - [Розділ]II. - С.87-118.

32. 261 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 19 ноября 1891 г. - Одесса, 1891. - С.4-5.

33. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1898 г. - Одесса, 1900. - С.20-21.

34. ИТУАК. - 1913. - №49. - С.269.

35. Там само. - 1916. - №53. - С.158-176.

36. Из собрания документов (у "Змісті" - Материалы из собрания... - В.Х) Таврической архивной комиссии // ИТАУК. - 1918. - №55. - С.177-180.

Музичко О.Є.

ВНЕСОК Ф.І. ЛЕОНТОВИЧА У РОЗРОБКУ ТЕОРЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У другій половині XIX - на початку XX ст. в європейській історичній науці сформувався історико-правовий напрямок. Він утворився на основі спільного тяжіння істориків та правознавців до позитивного знання, прагнення до пізнання законів соціальної еволюції¹. Історична наука Російської імперії не залишилася осторонь загальноєвропейських наукових тенденцій. Тут до історико-юридичного напрямку належало ціле сузір'я провідних дослідників - І. Беляєв, Б. Чичерин, М. Калачов, В. Сергєєвич, М. Владимирський-Буданов, М. Павлов-Сильванський та багато інших. Серед представників української історіографії, які належали до цього на-

прямку й заклали основи української історико-правової науки, слід назвати М. Василенко, М. Слабченко, Р. Лащенко, М. Чубато-го та інших. Праці цих істориків були побудовані на копіткому аналізі історичних джерел. Використовуючи в основному джерела правового походження (акти, законодавчі пам'ятки), історики права не менш прискіпливо аналізували літописні, етнографічні та інші дані. Наукова ґрунтовність, як основна риса історико-правових досліджень, надала великого авторитету історико-правовому напрямкові. За виразом М. Довнар-Запольського, "панування в історичній науці юридичних уявлень призвело до того, що історія перетворилася на право з доданням біографій, а сама історія клином ввійшла в юриспруденцію"². Історико-юридична методологія вплинула на деякі праці С. Соловйова, М. Костомарова, В. Ключевського, П. Мілюкова та інших. Отже, історики права у Російській імперії виступали у якості повноцінних суб'єктів історіографічного процесу.

Однак, слід врахувати й своєрідні риси творчості, властиві історикам права, як представникам одного з напрямків історичної науки ХІХ ст. Ці риси були зумовлені юридичною підготовкою істориків права, специфікою основного предмету їх досліджень. Історики права поставилися із більшим науковим ентузіазмом, ніж історики неправових сторін буття, до порівняльно-історичного методу досліджень історичних процесів, прагнули поєднувати окремі факти у стрункі історіософські побудови³. Це зумовило великий інтерес істориків права до теоретичних проблем історичного пізнання. Великий внесок, що зробили історики права у розробку цього важливого аспекту історичної науки, визнавали вже їх сучасники⁴.

Одним з провідних істориків-теоретиків був вихованець київського університету Св. Володимира, професор кафедри історії права Новоросійського та Варшавського університетів Федір Іванович Леонтович (1833-1910)⁵. Він вивчав проблеми історії слов'янського, давньоруського, литовсько-руського права, дослідив та видав важливі пам'ятки звичаєвого права тюркських та кавказьких народів⁶. Важливе місце у працях Ф. Леонтовича займав аналіз теоретичних проблем історичного пізнання. Проте, цей аспект недостатньо повно розкритий сучасними історіографами. Прагнучи запов-